

Om odlingsföljden på "gårdarna" (gårdana)

Först några uttryck som rör den brukade jordens indelning av gammalt. Här tas dialektorden ur ormsösvenskan. — Det gäller endast den tid då man är j d e med å r d e r (inte p l ö j d e med p l o g) och innan man började hläpp åkra te hōp. — Den ärjda jorden (ärdd jōrde) är gårdana "gårdarna". Skriv alltså inte 'gårdena', ett högsvenskt ord med en innebörd som alltför lite stämmer med estlsv ordet "gård". Gårdana indelades av gammalt på Ormsö i två träningar, hvarvid hälften av byarnas jord låg i träda hvar annat år. Det fanns väl knappt någon by där h e l a ordlingsjorden låg inom endast två gårdsgårdar, en kring hvarje träning. På Dagö i Svenskbyn, där all byns åkerjord låg på ett ställe, var det en "gård" om alltihop, och sen fanns det två "gårdar" däriinom, så att det blev t r e delar: vinter-sē, sōmar-sē och dinge-jōrd. Ordet träning (nuckösvenskans trining) fanns inte i dagösvenskan.

Gårdana är indelade i skiftar (ain skift, hån skifte), ett block av åkerjord där hvarje bonde (men ingen lösman) hade en ākōr — hvad man i Sverige skulle kalla en 'åkerteg'. Ibland låg ākra, andelarna i ain skift, i samma nummerordning från skift till skift. Så var det ordnat för de 4 bönderna i Fällana som inte hade hōs-ställ. Det vanliga var nog att nummerordningen i n t e var densamma i skilda skiftar, fränsett kanske någon enstaka gård. I Fällana har man väl lottat en gång för alla om nummerföljden. I andra byar tycks man ha lottat för hvar gård, kanske för hvar skift.

Åkra, dvs de långa smala jordremsorna, skildes på Ormsö tydligen sällar av rainar, utan endast av skäl-fōrōr "skäl-fåror", där det gällde att ärja så, att man inte föste över mulden från egen ākōr till skäl-folkes. Dessutom hade man under vissa former av ärjande en vana att bryta den enformiga längden, genom att (efter kanske 50-80-100 famnar?) gära āand (el āvand) dvs vända med ōxarna, så att man ärjde hela ākōrns bredd bit för bit tills man nådde andra ändan. Alldeles nödvändigt måste det ha varit att ärja i "āvander", då man skulle ta upp tōflana, potatisen: man hade inte kunnat köra fram för att hämta säckarna alltefter som de fylldes, om de hade fyllts från endast en så smal sträng som ett par tre fåror i ākōrns hela längd. Men mā snai, då man ärjde snett över ākōrn från skäl-fōrō till skäl-fōrō så blev det väl inga āvander? — Rätta nu till hvad som är missförstått.

1. Vi vill nu gärna höra allt om odlingsgången och arbetets förlopp. Det gäller att beskriva odlingsgången på tvåskiftesbrukets område från en höst över nästa vinter och nästa sommar, tills man nästa höst sådde råg på den jord där

man skar vintersäd begynnelsehösten. Detta gammaldags jordbruk med osådd jord hvar annan vinter var ju nu mycket sällsynt även på Ormsö, där det levde längst. Runö hade också (på rågjorden) en liknande ordning före estniska skiftet ca 1930. (Detta årtal sättes här i frågelistan som ett ungefärligt årtal för "land-mätet" även på Ormsö; en sådan förrättning tar ju åtskilliga år, innan den är klar att tillämpas.) Det går nog i alla fall att tillämpa frågelistan även för områden där man hade både treskifte och fyrskifte, om man håller fast att börja en bestämd jord med bestämd skörd en höst, och sen går tills man är åter med samma sorts skörd på samma jord, efter tre resp fyra år.

Det gäller under alla förhållanden träårdrens tid och de äldsta minnena, sådant som först blir för oss oåtkomligt. Ännu går det att få reda på mycket av de gamla. — Det får bli en senare uppgift att skildra hur man sedan hläfft äkrar te hōp mā skāl-folke, hur lånd-mēttarn kom, först under barons-tīn (ca 1870 och ca 1900?) och sedan under ajsst-tīn (ca 1930).

Rita så mycket som möjligt. Sätt bilden på eget blad (gärna på olinjerade sidan), och skriv eller rita för all del aldrig på båda sidor av ett blad. Gör bilden så stor som papperet medger, föremålet gärna från flera sidor. Rita med blyerts, fyll i med bläck. Aldrig kulspetspenna! Sätt blyertsnumror på delarna av föremålet, och gör sen en namnlista på vanligt linjerat blad, med siffrorna ytterst till vänster.

Svaret bör utgå från tanken på den egna byn och det egna landbondstället (perjan, hemmandet) och dess odlingsjord. Man bör alltså ta med alla de n a m n på perjar, gårdar, skiftar, äkrar, svear, härvar, spēlder, sticker och allt hvad det heter, som arbetet berör. Det är också av vikt att så ofta det lämpar sig infoga upplysningar om när man arbetade p å e n g å n g h e l a b y n, inbördes beroende, eller h v a r f ö r s i g, på stycken som man skötte helt efter egen planläggning. — Angiv också särskilt hvad k v i n n o r n a utförde, och hvad m ä n n e n ensamma gjorde.

2. Låt oss i tanken utgå från ett visst år. Denna höst skall vi så råg i den ena träningen (som heter, låt oss säga Stor-gärda).

Hvilka "gårdor" i egna byn ligga då e trā? (Säger man e trā?)

Det finns väl detta år även n å g o n annan vintor-sē än rågen?

När såddes håit 'hvete' första gången i byn? På hvilken jordbit i så fall?

Fick man en säck? Mer?

Hvar har man samma höst skurit kōn 'korn' i samma by? Hade alla bönder sitt korn i samma gårda?

Hvar fanns toflar den hösten? Hade man någon havre? När kom den eljes? Gavs den ått aikja? Åts den av folk? (I Svenskbyn på Dagö hade man hos Mickas

Kristjans havregröt första gången år 1926.)

På vilka ställen hade man samma höst humle? lin? hampa? huvudkål? snik@ls-ret@r? bönor (bondbönor? bruna bönor?)? gula ärter? (kallades även de för bönor?) tobak? — Odlas dylikt år från år, hvarje år på samma "fläck"? (Jfr pkt 16.)

Fanns det några andra smärre odlingsenheter, som var antingen skiftar (med andel för hvarje bonde) eller brukade av en bonde el ett fåtal bönder: härvar, svear, tontar e dyl, med ärjd jord? Är det ärjd jord i sticker el är det slätter? Ingick något av dessa mindre områden i de båda träninga?

Nu går vi till j o r d e n s b e a r b e t n i n g under odlingsperioden, dvs tills vi nästa gång (två år i höst) åter skall skära råg i St@r-gärda.

3. När sätter kvinnorna i gång med att ärja upp r@a-st@mmen "rågstummen", där rågen blev skuren i år på sensommarn?
Gick alla ut samma dag till samma gärda? Hur mycket var man beroende el oberoende inbördes? Hade man ngn särskild dag (ngn helgdag el -miss), då ärjningen borde ha börjat? borde vara gjord? Tog man märken i naturen om lämplig tid: av träd? fruktsättning? lövfällning? av djurens liv? Eller beroddd hēst-ārdd'ns början av att annat arbete var slutat? (höstfisket? tröskningen? skulle man ha tröskat visst mått om morgonen, innan man gick till annat arbete?)
4. I hvilken riktning på āk@rn ärjer kvinnan under hēst-ārdd'n? Gör en enkel ritning av āk@rn milla skälēna, och rita ut ungf hur man lade snedningen. Hvarifrån räknas 'fram' och 'bak'? Efter vänstra oxen? Sade man snai, äre snais (snait)?
Gick det ngn och ledde ena oxen? Hur kallades den sida (vänstra?) där körkarlen går? Den motsatta? Hur kallade man vänsteroxen, hur högeroxen? Hur talade man till oxarna? "Gå i fåran"? — "Vēnds in-ätt, ut-ätt"? — "Hi! — Hått!" — Hur sa man om oxen skulle gå fortare, om han skulle stanna, lugna sig? Eller om han började bisa 'springa i skräck'?
Var det vid denna ārdd som kvinnorna satte "foten mot", så att ingen mūld gick förlorad?
5. Fanns det skäl-stainar, som visade kvinnan hvar hon hade perjans āk@r? Hvem hade satt upp dem: Smitt el Ais'n-flamm el Vorwärts? Minns man ngn annan lånd-mēttar? (På Dagö 1885: Aun.)
Fanns det inga andra "skälstenar", t ex längs āk@rns långsida?
Hur gick det till vid trätor om hvar rätta skålfåran gick?

Har man haft tal om ngn som i gältin inte hade fått ro i graven, för att han hade flyttat skälffåran i livstiden? (Sådana kallas "skälvrängare" i svensk folktro.)

6. Var det ngt mer arbete den hösten el vintern på den jorden som var ärjd efter höstens rågstumn? Ligger den orörd över vintern tills man kör ut dyngan? Fick svinen gå där? Korna?

Gör man ngr dikningar? Hade man öppna dikar, möjligen med kantiga stenar el grovt ris i botten? Någonsin täckdiken i äldre tid?

Lutningen var ju i regel ringa: hvart ledde man vattnet?

Brukade man "bränna sten" i gårdorna? Plocka sten och lägga upp den i "gårdar" runt om gården?

Kör man dingja ut opa sniöen? Eller först då snön är borta? Alltså: angiv tiden ungefär. — Beskriv arbetet med dingja. Arbetade män och kvinnor då i hop? Hur? Arbetsfördelning i frg om vissa sysslor? Beskriv dyngslädens och dyngvagnens utrustning för att hålla kvar lasten. Uppgiv de lösa redskapen: dinge-graip, -fork; -krök att riva med; kanske -klöbb att slå sönder kåkana med? Rita!

Fick man av gammalt köra ut dyngan i gammal måne? Skulle det göras före stōana (städanan)? före midsommar? — Har man ngn tid på året även använt överskottsfisk (strömming) som gödsel? Hur och när och på vilka åkrar nyttjade man släket (lhäke el hläke, skriv hur ni vill). — Tömde man "kuddohuset" ända ner till golvet under vårvintern el tar man endast den utkastade dyngan på "nötgården"? När tömmer man sen ko-huset? Användes förr ngsin människospillning? Hur tillgick arbetet med hläck-kēr? Hur kungjordes det för byn? Fanns bis-hōn i hvarje by? Kläder under detta arbete? Gjordes hläck-bēt "bol-vis"? Beskriv! Skildra särskilt lottningen utförligt med ritning av "lotterna" och märkena, sådana man brukade skära på pinnarna.

Var det ungdom som drog ut efter hläke? Berätta hur de roade sig med att göra upp eld, laga mat och berätta historier? ("tala jattor"? andra uttr?) Ngr uppfriskande trätor förekom väl också ibland? Hur lades dyngan ut? I hopar på snön? Hvilka spridde ut den? Skulle detta göras snarast? Lades släket mest på rågjorden el särskilt på tōflana, el var det närheten till släkestranden som avgjorde?

7. När började så källgana med dinge-ārdd'n? Sade man även vår-ārdd'n, vār-äre, vār-äreninge? Hvilka av uttrycken fanns i ormsösvenskan? Hvilka "tecken" aktade man på, för att inte bli försenad? Har man hört uttrycket "en dag om våren är en vecka om hösten"? Tog man märke av när orren hördes? när grodorna började korra? när tibasten (tēves-bast'n) blommade? när enbusken började ryka? när björken fick små "öron"?

Brukade de gamla källgana be en bön — tyst el högt — innan de satte oxarna i gång vid vårärjningen? — Detta är alltså ärjning nr 2, av den blivande roa-träninge.

I hvilken riktning ärjer kvinnan då: snett, på kors över förra ärjningen? Hvilken ärjning får gå d j u p a s t? Olika efter markens fuktighet? Hur ställer man om årderbillen? Hvad kallas de träbitar man då skiftar ställning för? Rita det stället på årdret! Har man uttryck för ett lagom inställt årder? (Runö: "ett gott undersugande årder", ett årder som suger ner bra.) Har man brukat s t å på årdret med ena foten för att få det att gå tillräckligt djupt?

Drar man upp skälffåra denna gång? Eljes när? Hvad sätter man då framför bild'n, för att få fåran bred? En gammal kvast? en brädbit? Hur fästes den?

8. Gav man bröd från julen åt oxarna? ägg åt ärjaren?

Ha de gamla gnidit oxen med den första jord som vändes upp?

Får oxarna stå kvar förspända, medan kvinnan äter och hvilar?

Får man stå och stödja sig på årdret när oxarna hvilar?

Får man låta årdret stå rätt upp i fåran, då man går hem till natten?

9. Vi går nu förbi arbetet med kornsådden på våren, se pkt 14.

Hvad kallas nästa ärjning, den tredje? (På Dagö kallades den för somar-ärninge.) Hvarför behövs den? F l e r a gånger den sommarn före sådden, alltefter regn, torka, ogräs etc? Skall man snai nu, och hur djupt ärjer man? Hur lång tid går mellan sista ärjning och sådden?

10. Hur behandlades jorden omedelbart före handsådden? Jämnade man jordytan på ngt vis? När började man använda rull? Minns man hvem som i egna byn eller i ngn grannby gjorde den första rulln? Hur var den gjord och hvar hade man förebilden? Material, ungf mått, belastning? Hur var hästen anspänd, och hur var faimare eller skaklana fästa vid rulln?

11. Såddes rågen samma dag av alla? Regel om sådd vid Lars?

Gick man ut tidigt om morgonen? Hvad sades om den som blev sist?

Sår alltid husbon den? Har han förkle (av skinn)? Sådde ngsin kvinnorna, annat än om männen var borta eller urståndsatta? (I Reigi på Dagö sädd Mare gärda träte är, Joan /brodern/ var mä äin händ.)

Hvilket är bästa utsäde? Hur fördes sädsäckarna till äkorn?

Hur tillgick handsådden i detalj? Hurdan så-korg el dyl? Rita!

Hur kastade och hur steg mannen? Kast med en hand el ibland med båda?

Drog man upp "sådd-fjärgor", ränder visande lagom bredd? Redskap? Rita!

Eller satte man ut en rad små järnskodda käppar (ståkar?) på ömse sidor?

Bön i Jesu namn före såddens början? — Stål i så-skäppan (en kniv el dyl)?
Eller ett ägg?

När skall man så bara "med halv näva"? — Hade såningsmannen ibland lagt ett sädkorn under tungan?

Fick hästen äta lite ur såkorgen efter sådden? Vände mannen då såkorgen med botten upp och lite jord ovanpå? — Ritade man kors i jorden efter sådden? Om ett parti blev osått, ha de gamla då sagt att han sådde "död-grav" åt sig ("döds-fåra", "döds-säng"), ett förebud att han inte skulle behöva bröd följande år? Eller har man kallat det "gästbåds-bord"?

12. Hur kallades ärjningen omedelbart efter sådden? Hur pass djupt ärje man då? I hvilken riktning opa åkorn i jämförelse med snai? Fanns ordet langs, hån langsar, ja gick o langsar? Gjorde man ä(v)ander vid denna ärjning? Eller har man h a r v a t ner sådden i gammal tid? Har ngnsin ett b a r n gått med häst och harv efter såddärjningen? — Har man i senare tid kört med rulln över brodden?

13. Nu går vi till att tala om s o m m a r s ä d e n, som man har arbetat med under tiden, samma vår och sommar. — Höslåttern går vi helt förbi. Hvilken tid ärje kvinnorna för k o r n e t? Vi få ta som exempel ngn pere där de h a d e korn i ngrlunda omfattning. En åldrig ormsöman säger, att de i hans hem hade så lite korn att de nästan aldrig fick grin-grait, medan detta var vanligt i hustruns barndomshem. Var grin-grait vanliga maten på lördagskvällen? Även på onsdag?

Vi få minnas, att utgångspunkten var att vi sista hösten hade skurit råg i Störgärda. På hvilka bitar hade bönderna i egna byn d å sitt korn? I somliga delar av ma-triningen, bitar därav, som i höstas hade sparats till korn? Alla bönder i samma gärda? Eller kunde hvar och en avsätta jordbit till korn där han själv ville? Kunde kon-sådd'n kallas vår-sådd'n? Hurdan jord valdes helst? Hur gödslades, ärjdes, såddes? Ungefärliga tider för dessa arbeten på våren? Skulle gödseln köras i ny måne el i gammal? Hurdant korn? 2-radigt, 4-radigt, 6-radigt? Skillnad i växttid, hårdighet? Olika slags korn för olika bruk?

Känner man "tydor" som dessa: hård skare — mkt korn; åskregn om våren — dåligt tecken, åska på bar kvist dito; tott tecken, att få så uppå tjälen (kalln e jörde; har ej heller de gamla sagt täle tälen om 'tjälen')? Har man sagt: sådd i träcken (el i bäcken), lite i säcken? Nörda vär i maj — gott tecken. Regn i 7:e veckan — gynnsamt?

Sådde man kornet i en viss "vecka" (veckorna med nummer baklänges från mid-sommar till Sant-Irja)? Alla slag av korn i samma vecka?

Hur kallades dåliga år: klen-år, hård-år, nöd-år, svag-år? När jorden inte gav frukt, hur var det då med fisket? Om barn lekte med grankottar, om de bakade lerkakor — ngt talesätt därom? Om åkerns redskap stod vårdslöst lämnade utan skydd — talesätt?

Ville de gamla så i ny måne el i gammal måne? Fick man så då "månen föddes"? då han var full? Skulle "det som växer uppåt" (såden) sås i ny måne, men "det som växer neråt" (snikølsar etc) i gammal måne? — Sådde de gamla : tidigt på morgonen? Ha de brukat prova mūlde i munnen, om det ärrätt tid att så? Eller var det tid när jorden inte mer klibbade sig? Tyckte de om snö och kyla i sådden el ej?

14. Växttiden: särskilt för rågen.

Barfrusen höst — hurdant tecken för rågen? Snö på ofrusen jord — dito? Fanns talesätt om "kvinn- (el "kvarn-)mässmjukan" och dess verkan? Om rågen ryker och sjön samtidigt ger dimma — talesätt? Snabb mognad, tidig blom — torra, väta då: hvad fruktade man? Snösmältningen och dess risker? Frost över uppvuxen råg: känner man eldning på vindsidan? strykning med långa rep el tömmar över brodden? Hade det hjälpt? Berätta! Minns ngn ännu talet om svälten på 1860-talet?

15. Tøflana "kartufflorna". Hvar hade man tøføl-jørde i egna byn? Alla på samma ställe i gammal tid? Mera tuffeljord nu? Hur gödslades och bearbetades den jorden? Ingick den i de båda tringa?

Hvilka tøflar togs till att sätta (te frai)? Skar man dem el lades de hela? Hur djupt ställdes årdret denna gång? Och hur då man "myllade", "kupade", "ärjde mellan raderna" (hur sades det)?

Deltog männen i tøføl-säte resp upptagningen? Barnen? Från hvilken ålder ungf? (Kunde man säga lægge tøflar?)

Hvilka märken togs av blomningen och hur kallades denna?

Hur var hästen anspänd och hur fästes dragredskapet vid årdret? Rita!

16. Odling av lin, hamp, ärter, bönor, kål (under samma år)? (Jfr pkt 2.)

Hade alla snikøls-rētør? Fanns även ordet kålre-tør? — Jag nämner ngr ord om kålen; kanske kan de väcka tankar om ting som förtjänade berättas. Kålfro, kålplanta, kålgård, kålstrunk, kålhuvud, kålblad (vid mältning? bröd bakt därpå?), kåljärn, surkål!

Linnet och hampnen: hurdan jord, jordens beredning (djup ärjning?) sådd (i hvilken "vecka"? tät sådd?), utgallring av hanblomstånden, upptryckning av linet ("när det slår sig brunt?"), torkning, frörepling (klubbning,

skjutning, tröskning?). Behandlingen för spånad skall vi nu inte gå in på.

Humlen: plats och tid för odlingen? gödsling (även med fisk? slaktavfall?), utsättning av stänger, humleblockning (tid ungf?), torkning (i rian på stora kläden? i korgar?)

17. Nu går vi tillbaka till rå g e n.

Skörden på årets råa-träning: ungefärlig tid (tidigast resp senast? Risk för sammanstötning med andra arbeten?)

Märken för lämplig tid: mäns och kvinnors klädedräkt? Bruk av skäröna, beskriv. Ha männen ngsin skurit med skärör? Hemsmidda skärör? Eljes hvarifrån? Rita om det fanns olika. Hvad kallades det om stubben blev ojämn med en lång ragg på ena sidan kvinnan? — Senare: hemsmidda liar? el bodköpta från ..? Olika liar för äng, resp rågåker?

Hvilka band naikre? Hvilka satte upp? Barnens roll i arbetet: från hvilken ålder ungf?

Efterarbetet på råg- och kornåkrarna: insamling (i förklen? i säckar?) av lösa ax? Förvaringsplats hemma?

Skydd under långvarigt regn, då säden måste stå kvar, medan tröskningen höll på: stackarna och deras konstruktion? Råttor under stackarna? Besvärjelser mot dem? — Hur snart gjordes hemkörningen? Ritorkning och tröskning går vi nu inte in på. — Förekom det att kornstummen ärjdes samma höst? — Rågsådden ha vi redan berört.

18. B e t e t för kor, bullar och oxar (även hästar?) på stummen med omgivande "lindor", "renar", "grönsvärd" etc. Har hö blivit bärgat där förut på sommarn? (På Dagö räknades det som särskilt gott hö.)

Beskriv arbetet med att få h e m rå g e n, så att råa-träningen kunde bli "lös-gärda". Gärdsgården kring den nysådda "råggärden" är väl "fast", så fort sådden börjar, kanske långt dessförinnan? — Fanns det andra smärre odlingsdelar som också hölls stängda ("hurvor", "härvor", "sveder" o likn)? När öppnades de för bete? För svinen?

19. Hvad kallas den tomma (svarta, osådda) jorden? Hvilka gårdor i egna byn var det som låg i träda medan Störgärda bar råg? (Namnen var ju olika i olika byar.) Nämn alltså egna byns båda träningar. Jfr pkt 2.

När denna andra träning nu var gödslad, ärjd och sådd, så gick väl odlingen där i samma ordning som i den träning som vi nu följt i ett kretslopp?

20. Har man haft talesätt om naturens förebud för stundande skörd såsom följande?

Mycket grankott — gott korn-år.

Mycket blåbär — mycket korn. — Inga kottar — inga kröusar.

Enbusken ryker — gott korn-år.

Talesätt om āle kniplar och skörden?

Olika om de torra al-kottarna och de längre gröna hanhängena på försommarn?

"Palmer" på vi-buska som förebud?

Gott om hö men ont om mjöl samma år? Orsaker?

Hvad förebådar tidig fisk-lek?

Om flyttfåglarna (hur kallas sådana?) kommer tidigt, ngt förebud?

Mkt lock-näter på morgonen vid sådden, ngt förebud?

Har gärdsgårdsglindret på försommarn ngn betydelse?

Hur kallas denna företeelse: man ser hur en gärdsgård, sedd på avstånd, bortom en uppvärmd åkerjord, liksom darrar i solhettan.

Tätt med mygg i svärm (hår-kranker) — gott år.

Lufttomt rum i vildfågelsägg: på sidan — svag-år

vid ändan — ladan fylld

stort tomrum — gott år el tvärtom?

Nils Tiberg

Utarbetad 23.9 — 11.12.1964
 Utskriven på ULMA dec 1964
 Stencilerad på ULMA mars 1972